

М. Лутай (Житомир)

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ І НА ВОЛИНІ

Євреї почали селитись на території сучасної України ще в дохристиянські часи. В ІХ -Х ст. невеликі групи євреїв з Хазарського каганату почали з'являтися у Києві. Перші відомості про них на Волині датуються кінцем XIII ст. Найдавніша згадка про євреїв Володимира-Волинського відноситься до 1288р., під 1410 р. вони вперше згадуються у Луцьку, в 1438 р. у Крем'енці. В Острозі євреї поселились десь у кінці XIVст., про це свідчить одна з найбільш ранніх епітафій, яка датується 1444 роком. Відомості про них у Дубно відносяться до 1532 р., у Ковель до 1547 р.

Найбільш масове переселення євреїв в Україну почалося після Люблінської унії (1569 р.). З Польщі вони вирушили на українські землі, які увійшли до складу Речі Посполитої. На початку XVII ст. тут жило близько 150 тисяч євреїв. Вони займалися торгівлею, фінансовими операціями, орендою магнатських маєтків, збиранням податків. Посередництво, оренда панських маєтків і навіть православних церков, збирання податків робили євреїв в очах корінного населення приспівниками польських магнатів. Навіть "ваади" (центральний орган автономного єврейського общинного самоуправління (серед. XVI-XVIIIст.) застерігали євреїв, щоб вони були поміркованими в засобах визиску місцевого населення. Тому гнів закріпачених селян був спрямований як проти польських магнатів, так і проти євреїв-орендарів. Особливо він проявлявся в ряді селянсько-козацьких повстань початку середини XVII ст., в ході визвольної війни українського народу 1648 – 1654рр. проти панської Польщі. Повсталі народні маси винищували не лише польську адміністрацію, панів, католицьке духовенство, а й тих, хто допомагав їм експлуатувати українське населення. В зв'язку з цим у середині XVIIст. чисельність євреїв в Україні дещо зменшилась. Частина їх загинула в ході Визвольної війни українського народу. Єврейські дослідники вважають, що жертвами повстань і війни стало від 100 до 180 тисяч чоловік. Інші дослідники, зокрема М. Попович називає цифру 40 тисяч чоловік.

За Зборівською угодою (1649р.) євреям заборонялось проживати у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах. Однак по війні вони знов почали повертатись в Україну і на початку XVIIIст. на Київщині, Поділлі і Волині їх уже мешкало 130 тис.. Так, за ревізією 1765р. Волинський кагал налічував 1733 чол., Дубенський – 2492, Заславський – 3891, Крем'енецький – 1829, Ковельський – 1516, Луцький – 1012, Люблінський – 1226, Острозький – 1777, Новоград-Волинський – 577, Овруцький – 607, Рівненський – 1186.

У зв'язку з поділом України на Лівобережну і Правобережну (Андрусівська угода 1667 р.) становище євреїв в Україні дещо змінюється. На Гетьманщині (яка входила до складу Московської держави) російській уряд, починаючи з часів Петра I, заборонив євреям мешкати на Лівобережжі (укази 1721, 1727, 1738, 1740, 1742).

Однак гетьманський уряд фактично не здійснював цієї заборони, а навпаки ставив перед російським самодержавством питання про дозвіл вільного в'їзду євреїв в Україну для торгівлі. У зв'язку з забороною мешкати на Лівобережжі, євреїв тут було мало. В 1739 р. їх налічувалося тут 573 чоловіки, які жили в 130 дворах. На Правобережній Україні кількість євреїв була значно більша. Це було пов'язано з трьома поділами Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) і приєднанням до Росії нових земель. Збільшення кількості єврейського етносу призвело до того, що російське самодержавство обмежувало територію розселення їх в імперії, в тому числі й в Україні. У 1796 р. воно ввело так звану "смугу осілості", згідно з якою їм не дозволяли селитися за її межами. Сюди належала Правобережна Україна (Волинська, Подільська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернія.

Введення смуги осілості, а також "Тимчасових правил"(1882 р.) позначилося на розселенні євреїв. Згідно з останніми, вони не мали права селитися у сільській місцевості. Тому основна частина єврейського населення була зосереджена у містах (37,6%) і невеликих містечках (39,8%) смуги осілості. У селах вони становили лише 2,8% до основної маси населення. Найвищий відсоток євреїв (51%) був у містах Волинської губернії.

У першій половині ХІХ ст. єврейське населення в Україні, в тому числі й на Волині продовжувало зростати. Це пояснюється не тільки міграційними процесами, а й високим природним приростом і меншою смертністю, ніж у корінного населення. За даними перепису 1897р. у 12 повітах Волинської губернії мешкало 172115 євреїв. По повітах єврейське населення розподілялося таким чином:

Повіти Волинської губернії	Чисельність євреїв (тис.чол.)	Повіти Волинської губернії	Чисельність євреїв (тис.чол.)
1.Володимир-Волинський	14866	7.Луцький	12417
2.Дубенський	15441	8.Новоград-Волинський	22889
3.Житомирський	21125	9.Овруцький	7308
4.Заславський.	14111	10.Острозький	11584
5.Ковельський.	2647	11.Рівненський	15067
6.Крем'янецький.	18264	12.Старо-Константинівський	16196

Найбільші єврейські громади були у Володимирі – 3930 чол., Любомлі – 2130, Горохові – 1964, Устилузі -1407 (Володимир - Волинського повіту); Дубно – 6330 чол., Берестечку – 1927 чол. (Дубенського повіту); Заславлі – 6107 чол., Славуті – 1958, Судилкові – 1207, Лабуні – 1192, Грицеві – 1194, Білогородці – 1066, Шепетівці – 1042 (Заславльського повіту); у Луцьку – 5010., Торчині – 1748, Бережниці – 1157, Колкові – 1593 (Луцького повіту); Житомирі – 9488, Чуднові – 2623, Черняхіві – 1267, Ушомирі – 1080 (Житомирського повіту); Новограді – Волинському -3139, Корці – 3832, Любарі – 3770, Полонному – 2647 (Новоград – Волинського повіту); Овручі –

1773, Лучинцях – 1154, Народичах – 978 (Овруцького полвіту); Острозі – 7300, Аннополі – 1626, Степанську – 1717, Домбровичах – 1910 (Рівненського повіту); Старо-Константинові – 6661, Красилові -1737, Теофіпові – 1712, Волочинську – 1516 (Старо – Константинівського повіту).

В кінці 80-х років XIX ст. чисельність єврейського населення в Україні продовжує збільшуватись. У губернських і повітових містах їх налічувалося 613 тис., у містечках – до 60, у селах близько 294 тисяч. У 1884 р. на Волині мешкало 290753 євреї. Найбільше їх було у Житомирі – 27064 (із 51928 жителів). Луцьку – 11383 (із 13608 жителів), Старо-Костянтиніві- 11242 (із 17611 жителів). У містах губернії на 100 християн припадало 149 іудеїв, у селах лише 5.

За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживали 1644488 євреїв, що становило 8% загальної кількості населення. Україна була одним із регіонів найвищої концентрації єврейського населення у Європі. Зокрема, у Волинській губернії мешкало 394774 євреї, або 13,2% до всього населення, яке складало 2969482 чол. Євреї у Волинській губернії посідали перше місце серед інших національних меншин (поляки – 184161, німці – 171331, росіяни – 104889, чехи – 27670 тис.). Як видно з таблиці вони майже рівномірно були розселені в усіх повітах губернії.

Повіти	Чисельність євреїв (тис.чол.)	% до загальної кількості населення.
1.Житомирський	62200	14,28%
2.Володимир-Волинський	28934	10,42%
3.Дубенський	22448	11,50%
4.Заславський	27762	13,20%
5.Ковельський	25241	11,93%
6.Кременецький	26963	11,23%
7.Луцький	35742	14,14%
8.Новоград-Волинський	54555	15,63%
9.Овруцький	21843	10,63%
10.Острозький	19323	10,80%
11.Рівненський	44016	15,95%
12.Старо-Константинів	27755	14,29%

Так у Любомлі проживало 4470 чоловік, з яких 3297 – євреїв.

Якщо в містах проживало 50,57% євреїв, в містечках – 49, то в повітах лише 10,02% до загальної кількості населення.

Євреї відрізнялися від інших етносів своєю соціальною структурою. Вона була обумовлена низкою обмежень, щодо їхнього розселення у сільській місцевості і основними напрямками економічної діяльності. Вони переважно займалися ремеслами, дрібною торгівлею, опанували банківську сферу. Так, у середині XVIII ст. у Житомирі іудеїв-купців було у 13 разів більше, ніж християн і кількість їх продовжувала зростати у подальші роки. Зокрема, у 1855 р. у Житомирі і Житомирському повіті нараховувалося 8 купців – євреїв першої гільдії, в тому числі одна жінка, 9 купців, із них дві жінки – другої гільдії, і 1083 купці третьої гільдії, із

них в самому Житомирі 243, в тому числі 5 жінок. На початку XIX ст. в Володимир-Волинському повіті купців-християн не було зовсім, а євреїв налічувалася 34, у Луцьку купців-християн 5, євреїв 28, Дубенському 10 і 40, у Ковельському купців-християн теж не було, євреїв – 11, Крем'янецькому відповідно 9 і 24, Острозькому 1 і 133. В середині 60-х рр.. XIX ст. із 2262 купців євреї становили 2055 чоловік, із 56 великих купців – 48 були євреї. Євреї – купці контролювали всі основні сфери торгівельної діяльності на Правобережній Україні. У 70-х рр.. XIX ст. їм належало 15,2 тисячі магазинів і лавок, а також близько 20 тисяч питних закладів по всій території Правобережжя. В кінці XIX ст. на півдні України, Київщині, Поділлі і Волині в торговій сфері було зайнято понад 80% євреїв.

За переписом 1897 р. по зайнятості єврейське населення Волинської губернії розподілялось таким чином: прибутками від торгівлі жили 3937 чол. (на кожні 10000 євреїв), промисловості – 3550, приватної діяльності і служби (прислуга) – 679, транспорту – 371, сільського господарства – 229, не визначених занять – 578. Самостійним заробітком жили 88239 чол., несамостійним – 103369. Отже, на 109446 чоловік, що жили самостійним заробітком приходилось 285328 непрацюючих членів сімей. Із чоловіків лише 40% мали свій заробіток, серед жінок лише 1/10 частина. Жінки в основному були зайняті приватною службою (прислуга, модистки, білошвейки). Досить високим серед єврейського населення був відсоток людей, які не мали певних занять, або перебивалися випадковими заробітками і жили в злиднях. За даними Єврейського колонізаційного товариства лише в 1898 р. на Пасху отримали допомогу 17,5% таких сімей. Для допомоги бідним в губернії були створені благодійні заклади. Зокрема, 9 кас взаємодопомоги, 7 дешевих їдалень, 7 нічліжних будинків, 26 будинків притулку, 2 товариства постачання бідних одягом, 18 лікарень і 17 товариств допомоги хворим.

Значна частина єврейського населення губернії була зайнята різними видами ремесел. Найбільший відсоток 35,2% серед ремісників становили кравці, за ними йшли шевці – 17,1% обробкою дерева займались 13,8%, будівництвом і керамікою – 8,3%, обробкою металів – 10,3%. Досить розвинутим було мебльове і столярне ремесло. Зате низькою була участь євреїв у розвитку фабричної промисловості. Фабрики і заводи, що їм належали були дрібними, слабо механізованими, в основному тут застосовувалася ручна праця. За переписом 1897 р. євреям належало 59 мукомольних заводів (із загального числа 251), 13 (із 40) пивоварень, 50 смолокурних, 40 лісопильних, 15 миловарених, 73 шкіряних (із 161), 4 деревообробних, 6 меблевих, 4 фарфорових, 2 сірникових фабрики.

Були серед євреїв і орендатори. Так, в 1872 р. лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях 914 євреїв орендували у поміщицьких маєтках 516958 десятин землі. За оренду платили поміщикам 1509 тисяч рублів, а прибуток мали – 3600 тисяч рублів.

Значний інтерес становить історія єврейського землеробства та землеволодіння. Російське самодержавство видало цілий ряд законодавчих актів, які обмежували сферу діяльності нехристиян у землеробстві, зокрема вони не мали права мати кріпаків християн. У 1804 р. було прийнято "Положення", за яким євреї мали право купувати і продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільнялись від податків. Ці заходи були спрямовані на те, щоб залучити єврейське населення до землеробської праці, сприяти їх переселенню в степові райони України.

Перші єврейські землеробські колонії з'явилися на початку XIX ст. на півдні України, де було зайнято до 12 тисяч євреїв. У 70-х рр. XIX ст. на Поділлі, Київщині і Волині нараховувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживало 14 тисяч чоловік. У степових районах України 156 єврейських сімей були землевласниками. На кінець XIX ст. в Україні було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29612 чоловік. На Волині 9 колоній, в них 1595 чоловік, яким належало 3853 десятини землі. Єврейські землеробські колонії на Волині: Ігнатівка, Олізарка, Софіївка Луцького, Озеряни-Дубенського, Антонівка, Малі села і Мочулки Рівненського повітів. Євреї-землероби становили лише 0,5 % загальної кількості єврейського населення у губернії. Як бачимо, спроби російського уряду залучити єврейське населення до хліборобської праці не увінчались успіхом. Земля цікавила євреїв як нерухомість, і вони намагалися вкласти в неї свої капітали. Скориставшись законом від 14 січня 1857р. про розширення прав на придбання землі, київський купець М.Вайнштейн купив у Житомирському повіті 18000 десятин землі. Єврейські громади в Україні значну увагу приділяли розвитку освіти і вихованню підростаючого покоління. Живучи замкнуто від основної частини населення, вони створили власну систему освіти, в якій велика увага приділялась релігійному вихованню дітей, формуванню національної свідомості. Спочатку це були приватні початкові школи-хедери, талмуд-тори і вища талмудська школа-ієшива. Однією з перших на Волині на початку XVI ст. Була: відкрита ієшива в Острозі, на чолі якої стали відомі єврейські рабини К. Габеркастен, С. Лур'є, І. Горович, С. Едельс. Пізніше виникають загальноосвітні єврейські школи. Така школа виникла в Умані в 1822р. (засновник Гірш Бер Гурвіч), Одеська школа в 1826р. на чолі якої стояв БазиліусШтерн. В 1841 р. приватних єврейських школах навчалось 495 хлопчиків і 170 дівчаток. В кінці XIX ст. виникають початкові, середні, суботні єврейські училища, з'являються і приватні навчальні заклади з курсами гімназій і реальних училищ. Так, у 1884-1893 рр. були відкриті 232 єврейські приватні школи. В 1899р. у всій імперії, включаючи і Царство Польське було 820 єврейських шкіл, в смузі осілось 644 із них 399 (60,9%) приватних, 189 (21,6%) громадських і 113 державних (17,6%). Навчалось і всіх єврейських школах смуги осілої 34227 хлопчиків і 16546 дівчаток. Державних школах навчалось 13336 дітей (біля 25%),

громадських-1983 (49%), приватних-1764 (біля 30%). Біля 60 % дівчаток вчилось у приватних школах, більшість хлопчиків у громадських.

На Волині, зокрема Житомирі з 1847 по 1873 рік діяло єврейське рабинське училище, в якому за 26 років його існування здобули освіту понад 5576 вихованців. Багато із них пізніше стали відомими вченими, діячами науки і культури. Серед них - М. І. Бакст - відомий фізіолог, письменник, громадській діяч, А. Гольфаден-поет, музикант, засновник єврей кого театру, М.П. Кулішер - відомий історик, етнограф, юрист і інші. В 1873 р. у зв'язку з реформою казенних єврейських училищ, Житомирське рабинське училище було переформоване у європейський учительський інститут, який проіснував до 1866 р. і готував учителів для єврейських початкових училищ.

Єврейське населення задовольняло і свої релігійні потреби. В кінці ХІХ ст. у Волинській губернії налічувалося 133 синагоги (в тому числі 57 кам'яних) і 500 єврейських молитовних будинків. Так, лише в одному Новограді - Волинському діяло 11 кам'яних і 12 дерев'яних синагог. У Житомирі функціонувало три синагоги і до 50 молитовних будинків. Велика кам'яна синагога і 7 хасидських молитовних будинків було у Ковелі, 13 молитовних будинків у Корці, і синагога в Любомлі, 2 синагоги – одна рабинська, друга караїмська були в Луцьку. Незважаючи на все це, євреї залишалися однією з пригноблених націй у Російській імперії і лише повалення самодержавства у лютому 1917 р. відкрило нову сторінку в історії єврейського етносу, але це вже тема наступного дослідження.

1. Енциклопедія українознавства – Т.2. – К., 1994.-С.670
2. Народы мира. Историко-этнографический справочник. – М., 1988.-С.161
3. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С.100
4. Попович М. Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки //Філософська і соціологічна думка. – 1994. № 5,6. – С. 160.
5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні... - С.20.
6. Еврейскаяэнциклопедия.-Т. XV. – С. 100.
7. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї в Україні, в СРСР і світі// УІЖ. – 1991. - № 6. – С. 60.
8. Еврейскаяэнциклопедия. – Т. VII. – С.594-598.
9. Самарцев І. Г. Євреї в Україні... - С.22.
10. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. – С. 101-102.
11. Забелин А. Военно-статистическоеобозрениеВолынскойгубернии. – К.,1887. – С. 154-157.
12. ПерваявсеобщаяпереписьнаселенияРоссийскойимперии. 1897. – Т. VIII. Волынская губерния. 1904 – С. 7-9.
13. Самарцев І. Г. Євреї в Україні... - С.27.
14. Еврейскаяэнциклопедия. – Т. VII. – С.602.

15. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда в евреев Южной России. – Историко-этнографические заметки. – К. 1901. – С. 19-21.
16. Субботин А. П. Вказана праця. – С. 116-118.
17. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т. II. 1878. – С. 215.
18. Энциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 2. С. 672.
19. Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні. – С. 67.
20. Забелин А. Вказана праця. – С.157.
21. Моргулис М. К. К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в западных губерниях. – К., 1865.-С.20.
22. Еврейская энциклопедия. – Т. VII. – С.602; Забелин А. Вказана праця. – С. 323, 325, 328.
23. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир. 1913. – С. 91.
24. Коган Л. П. Из истории Новоград-Волынских синагог // Житомир в історії Волині і України. – Житомир. 1994.- С. 114.
25. Еврейская энциклопедия. – Т. VII.- С.602.